

Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана
жаштар саясаты министрлиги

Кыргыз билим берүү академиясы
(И.Арабаев атындагы Мамлекеттик университети
–тең уюштуруучусу)
Д 13.05.302 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК 371. 3: 894.341

Эшиев Жаркул Абдимиталипович

**Мектепте поэмаларды окутуунун илимий-методикалык
негиздери (V-VII класстардын мисалында)**

13.00.02 - окутуунун теориясы жана методикасы (кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденүү диссертациясынын авторефераты

Бишкек - 2006

Диссертация Жалалабат мамлекеттик университетинин кыргыз жана чет элдер адабияты кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор Н.И.Ишекеев

Расмий оппоненттер: педагогика илимдеринин доктор

Профессор Жумажанова Т.К.;
педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент Муратов А.Ж.

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасы.

Диссертация 2007-жылы «21-сентябрда» саат 16-00 Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы (И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университети- тең уюштуруучу) педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 13.06.331 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик проспекти, 25

Диссертация менен Кыргыз билим берүү академиясынын Илимий китепканасынан таанышууга болот.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, ага илимий кызматкер

Ибраева Н.И.

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Изилдөөнүн актуалдуулугу.

Соңку учурда адамзат улам жаңы илим жана техникага көбүрөөк туш келип, замандын агымы инсандар ортосундагы бетме бет мамилени алыстатып, компьютер, телевизор, видео менен жакындаткан сайын адамдардын рухий дүйнөсүндө жакырчылык көбүрөөк байкалып жаткандыгы кайра-кайра айтылууда. Адамдар ааламдаштыруу жараянына өзүнүн улуттук маданиятын, өткөндөн келе жаткан салттарын, кылымдар бою түзүлүп, калыптанып, элди тарбиялап келген нускалуу дөөлөттөрүн каршы коюшу керек. Мына ошол процессте жаштарды окутууда, тарбиялоодо, улам кеңири майданда каптап келе жаткан массалык маданияттын курмандыгы болуп кетпеш үчүн мектепте үйрөнүлүүчү адабият сабагынын ролу өзгөчө чоң.

Бүгүнкү күндө кыргыз улуту кандайдыр бир дүйнөлүк шериктештикке кирип, алыс-жакын элдердин оң-терс жактарын өздөрүнө ылгап да, иргебей да алып жатса, ошол эле кезде бул жараянда алар ар кандай идеологиялардын, саясий, диний агымдардын "чабуулуна" туш келишүүдө. Мындай учурда мурдагы кеңеш мезгилдегидей күчтүү идеология болбосо, азыркы жаштардын аң-сезиминдеги боштукту башкалар «толтуруп», аларды ар кандай жолго тартып кетиши мүмкүн. Ушундай чакта кыргыз элинин этникалык тарбиялоо салттары жана улуттук маданияты, анын ичинде эне тили, адабияты сөз милдетин өтөлгөлүү өтөп бере алчу күчкө ээ.

Рухий көрөңгөнү окуучунун жүрөгүндө, дилинде түнөтүү үчүн сөз сөнөрүн мурдагыдай шаблондуу жол менен окута бербей, аны азыркы учурда дүйнөлүк дидактика, педагогика, психология, логика, филология, эстетика, этнопедагогика сунуш кылган, мектеп практикасында тастыктоодон өткөн интерактивдүү методдор аркылуу үйрөтүү, тарбиялоо зарыл. Эң башкысы кыргыз окуучусунун менталитетине жана психологиясына алгылыктуу, жугумдуу технологиялар менен окутуу процессин уюштуруу мезгил талабы болуп эсептелет.

Ушул сөнүттөн алып караганда адабият сабагы, анын ичинде поэзияны окутуу окуучулардын поэтикалык дүйнөсүн, эстетикалык табитин арттырууда, массалык маданиятка каршы туруу сезимдерин өстүрүүдө, рухий дүйнөсүн байытууда, ыймандуулукка жана эмгекке тарбиялоодо, эне тилине болгон сүйүүсүн өнүктүрүүдө өзгөчө маанилүү предмет. Азыркы технологиялардын, маалыматтардын өнүккөн кылымында гумандаштыруу проблемасы актуалдуу бойдон калууда. Бул жагынан алганда адабият сабагы гуманитардык дарстардын көчбашы катары алдыңкы планда тургандыгы талашсыз.

Биз мына ошол адабият сабагында кыргыз поэмаларын окутуу маселесин изилдөөгө алдык. Поэмаларды окутуу боюнча атайын усулдук эмгектердин жазылбагандыгы, окуу программасына соңку кезде бир топ поэмалардын жаңыдан кошулгандыгы, ыр формасындагы көлөмдүү чыгармаларды кабыл алуудагы окуучулардын кыйынчылыктары, мектепте үйрөнүлүп жаткан поэмалардын мазмундук, тематикалык, стилдик ар түрдүүлүгүнө жараша

окутуунун көп варианттуу комплексттеринин иштелип чыкпагандыгы аталган проблеманын методикалык системасын түзүүнүн зарылдыгын айкындайт. Мына ушундай жагдайлар биздин изилдөөбүздүн актуалдуулугун шарттады. Изилдөөнүн проблемалуулугу. Поэмаларды окутуу кыргыз адабиятын окутуунун тарыхында эң узак убакытты камтыса да, поэмалар бардык класстарда бир топ саат менен окутулуп жатса да, аларды үйрөтүүнүн өзгөчөлүктөрү, бирдиктүү ыкмалары иштелип чыкпагандыгы, поэмалардын салыштырып жана жакындатып үйрөнүүнүн методикасы түзүлбөгөндүгү жана илимий эксперименттен сөткөрүлбөгөндүгү бул теманын проблемалуулугун шарттайт.

Маселенин иштелип чыгыш деңгээли. Орус (Ф.И.Буслаев, В.И.Водовозов, В.Я.Стоюнин, В.П.Острогорский, Н.М.Соколов, М.А.Рыбникова, Л.С.Троицкий, В.В.Голубков, Я.А.Роткович, Г.А.Гуковский, А.И.Ревякин, В.Р.Шербина, Н.И.Кудряшев, Н.В.Колокольцев, Н.Л.Молдовская, А.М.Докусов, В.А.Никольский, Н.О.Корст, С.А.Смирнов, А.А.Липаев, З.Я.Рез ж.б.) Жана түрк тилдүү адабияттардын методикасында (Ж.Ахмедов, А.Зунунов, Ш.Микайлов, А.Кошимбаев, А.Карабаглы, О.Язымов, А.Мурадурдыев, Т.Жумужанова, Ж.Эсенов ж.б.) лирикалык чыгармаларды үйрөтүүнүн теориясы Жана усулдары ар кандай деңгээлде жалпылаштырылган.

Ал эми кыргыз поэмалары ортоңку класстарда бир топ арбын берилсе да аларды жалпы билим берүүчү мектептерде үйрөтүү боюнча методикалык сөңүттөс илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн жок. Бул багытта монографиялар да, методикалык колдонмолор да, диссертациялык изилдөөлөр да жазылбады. Бирок, кыргыз поэмаларын окутуу боюнча илимий-методикалык билимдердин бойдон турат деп айтууга болбойт. Кыргыз адабиятын окутуунун теориясына жана методикасына арналган айрым эмгектерде поэмаларды окутуу тууралуу ойлор айтылып келген. К.Иманалиевдин "Кыргыз адабиятын окутуунун жолдору" (1966), «Методика преподавания кыргызской литературе в средней школе» (1972), "Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери" (1973), "Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы" (1976), "Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши" (1981), "Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери" (1984), Б.Алымовдун "А.Токомбаевдин чыгармачылыгын мектепте окутуу" (1965), "Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери" (1972), "Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы" (1981), "Мектеп сочинениеси" (1982), "Биздин адабиятты 7-класста окутуу" (1983), "Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы" (1984) аттуу китептеринде поэмаларды окутуу тууралуу методикалык сунуштар, айрым бир жалпылоолор берилет. Н.Ишекеев «Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы» (1994) деген эмгегинде окуу предметин үйрөтүүнүн жана методикасынын эволюциясын диахрондуу негизде изилдөөсү менен поэма жанрындагы чыгармалардын окуу программаларындагы, окуу китептериндеги жана жеке дидактикадагы жалпы абалына тарыхый экскурс жасайт. Булардан тышкары А.Токомбаевдин

(Б.Алымов), Ч.Айтматовдун (К.Момбеков, А.Мамбеталиев, А.Муратов, И.Исамидинов, Б.Байсабаев), Б.Алыкуловдун (Г.Галиева), М.Элебаевдин (К.Сабаева), Т.Сатылгановдун (З.Усубалиев), А.Осмоновдун (Т.Мусамбетов) еөмүрү, чыгармаларын мектепте окутууга арналган изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын негизинде китептер чыкты. Ошондой эле Т.Молдогазиев, С.Батаканова, Ы.Култаева, С.Момуналиев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев, Ж.Уразова, К.Кенжешов, О.Шаимкулов жактаган методикалык диссертацияларына ылайыктуу эмгектерин жарыялады. Буларда да биздин тема боюнча бир катар ойлор айтылган. Бирок булардын баарында тең поэмаларды окутуунун теориясы жана методикасы атайын изилдөөгө алынган эмес. Мектеп тажрыйбасында поэмаларды окутуу боюнча мугалимдер олуттуу жардамга муктаж жана ушул муктаждык бизди ушундай теманы изилдөөгө түрткү берди.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз мектептеринде поэма жанрындагы чыгармаларды окутуунун системасын илимий-методикалык жактан негиздөө, аларды мектепте пайдалануунун натыйжалуу жолдорун жана ыкмаларын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн объектиси. Адабият сабагында поэмаларды окутуу.

Изилдөөнүн предмети. Кыргыз адабияты сабагында үйрөтүлүүчү поэмалардын мазмуну жана системасы, аларды үйрөтүүнүн методикалык ыкмалары жана мүмкүнчүлүктөрү.

Диссертациянын милдеттери:

V-VII класстарда поэмаларды окутуунун тарыхын, учурдагы абалын жана келечек багыттарын аныктоо;
тема боюнча философия, эстетика, адабият таануу, лингвистика, методика багытындагы изилдөөлөрдү талдоо жана аларды илимий иште колдонуу;
проблема боюнча мектеп практикасында учураган кемчилдиктердин себептерин үйрөнүү аркылуу аларды жоюунун амалдарын табуу;
алдыңкы мугалимдердин, методисттердин эмгектерин, окуучулардын жазуу жана оозеки иштерин, анкетага берген жоопторун жалпылаштыруу;
адабияттык окуу сабагында поэмаларды окутуунун натыйжалуу мазмундарын, ыңгайлуу усулдарын, ыкмаларын жана системасын сунуш этүү;
айтылган ой корутундуларды аныктоо үчүн илимий-педагогикалык эксперименттерди жүргүзүү.

Изилдөөнүн жаңылыгы жана теориялык мааниси. Диссертацияда эң алгачкы жолу V-VII класстарда поэма жанрындагы чыгармалардын окуу программаларындагы жана окуу китептериндеги орду, ролу диахрондуу иликтөөгө алынды жана еөркүндөтүүнүн жолдору далилденди; биринчи жолу адабияттык окуу курсунда поэмаларды окутуунун илимий жана теориялык негиздери иштелип чыкты; поэма жанрындагы чыгармалары мектепте үйрөтүүнүн синхрондуу адабий жана педагогикалык проблемалары системага салынды.

Практикалык мааниси. Изилдөөдө сунуш кылган пикирлер адабият боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүчүлөргө, окуу-методикалык

комплекстерди жазуучу авторлорго, кыргыз адабияты боюнча педагогикалык процессти уюштуруучу мугалимдерге керек.

Изилдөөнүн методологиялык-теориялык негиздери - философиялык-эстетикалык ойлор; таанып-билүүнүн диалектикалык окуулары; педагогика-психология, адабият таануу, адабиятты окутуунун теориясы жана методикасы боюнча эмгектер, "Билим берүү жөнүндө" мыйзам, Президенттин жана Сөкмөттүн билим тармагы боюнча концепциялары жана "Адабий билим берүүнүн мамлекеттик стандарты", "Кыргыз адабиятынын программасы" ж.б. Жогорудагыдай методологиялык булактарга таяныч кылуу аркылуу алдыга койгон максат-милдетти аткаруу жана аларды илимий жактан далилдөөсү үчүн төмөнкүдөй методдорду пайдаландык: Теориялык: философия, эстетика, адабият таануу, психология, педагогика жана адабиятты окутуу методикасы илимдеринин концепцияларына теориялык жактан баа берүү, колдонуу. Социологиялык-педагогикалык: сочинение, изложение, эссе сыяктуу окуучулардын чыгармаларын талдоо, оозеки жоопторун карап, иштеп чыгуу, мугалимдердин сабактарын үйрөнүү; мугалимдерге жана окуучуларга анкета таратып, алардын жыйынтыгын алуу, аңгемелешүү; программаларды, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду үйрөнүү. педагогикалык экспериментти уюштуруу жана өткөрүү.

Изилдөөнүн этаптары. Биз тандаган тема боюнча изилдөөсү 1985-2005-жылдарда үч этапта жүргүзүлүп, эксперименттик база катары Жалалабат областынын Ноокен районундагы №18 М.Момуналиев атындагы орто мектеби (мугалими Н.Токтоназаров), №32 "Жеңиш" орто мектеби (мугалими Э.Каипов), №26 "Достук" орто мектеби (мугалими Р.Досматова), №20 Матмуса орто мектеби (мугалими А.Толубаев), №24 О.Каипов орто мектеби (Р.Сейталиев), №33 "Курама" орто мектеби (мугалими Т.Туялиев), Сузак районундагы "Таштак" мектеп-гимназиясы (мугалими М.Авазов), Алабука районундагы 1-Май орто мектеби (мугалими А.Шарипбаев), Жалалабат шаарындагы №4 мектеп-гимназия (мугалими Г.Мамытова), Ош областынын Сөзгөн районундагы №42 "Эркинтоо" орто мектеби (мугалими К.Болотбеков) тандалып алынды жана атайын максатта илимий-практикалык сынактан өткөрүлдү. Биринчи этап /1985-1994/. Жалалабат областынын Ноокен районунун Матмуса атындагы орто мектебинде мугалим, директордун окуу тарбиялык иштер боюнча орунбасары кызматтарында иштөө менен көркөм адабий чыгармаларды талдоо, кабыл алуу, аларды окуучуларга жеткирүү боюнча жалпы абал үйрөнүлдү, мугалимдердин жүздөгөн сабактарына катышып, алардын тажрыйбалары жыйынтыкталды, окуучулардын адабий билиминин жалпы мониторинги түзүлдү, тема аныкталды, ага алгачкы, али илимий сынактан өтпөгөн маалыматтар топтоло баштады. Экинчи этапта /1994-1999/ №24-Ө.Каипов атындагы орто мектебинде атайын максаттуу түрдө илимий изилдөөсү жүргүзүлүп, теманын ички маселелерине тереңдеп кирүү аркылуу эксперименттер үчүн суроо-тапшырмалар таратылды, алардын эң алгачкы натыйжалары талдоодон өткөрүлдү. Бул мезгилде тема боюнча жалпы проблемалардын объективдүү жана субъективдүү себептери үйрөнүлдү. Үчүнчү этапта /1999-2005/ мурда кабыл алынган теориялык ой

корутундулардын тууралыгына акыр аягына чейин ынануу үчүн эксперименттик иштерибизди кайрадан бир жолу текшерүүдөн өткөрдүк, айрым күдүктөнгөн учурларды тактадык, соңку жаңылыктарды коштук, жалпы жыйынтык чыгардык.

Диссертацияда коргоо үчүн төмөндөгүдөй негизги жоболор коюлат: V-VII класстарда поэмаларды окуп үйрөнүүнүн өзгөчөлүктөрү жана жалпылыктары, тарыхый логикасы, учурдагы абалы, проблемалары; орто класстарда поэмаларды окуучуларга жеткирүүнүн натыйжалуу ыкмалары жана жолдору; поэмаларды мектепте талдоонун педагогикалык-психологиялык негиздери; талдоого алынган чыгармаларды окутууда системалуулукка келүүнүн шарттары жана натыйжалары, бул проблеманы мындан ары өркүндөтүүнүн жолдору.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо : Тема боюнча ЖМУнун студенттерине, мектеп мугалимдерине окуган лекцияларда, практикалык-семинардык сабактарда; ЖМУнун ар кандай деңгээлдеги кеңешмелеринде, Окумуштуулар кеңешинин, редакциялык кеңештин талкууларында, ички жана тышкы рецензияларда; Жалалабат областынын окуучулары үчүн олимпиаданын катышуучуларына ылайыкталган суроо-тапшырмаларды, тест суроолорун түзүүдө; тема боюнча жазылган илимий макалаларда; мугалимдик жана окутуучулук ишмердүүлүгүбүздө биздин практикалык тастыктоолор, илимий концепцияларыбыз, теориялык пикирлерибиз тууралыгын жана таяныч методологиябыздын ишенимдүүлүгү аныкталды.

Диссертациялык иштин негизги курамы киришүүдөн, эки главадан жана алардан келип чыккан ой-корутундулардан, библиографиядан турат.

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө, иликтөөгө алынган теманын актуалдуулугу, проблемалуулугу, изилдениш тарыхы, учурдагы абалы, максаты, объектиси, предмети, милдети, илимий «Билим берүү жөнүндө» мыйзам, Президенттин жана Өкмөттүн билим тармагы боюнча концепциялары жана «Адабий билим берүүнүн мамлекеттик сандарты», «Кыргыз адабиятынын программасы» ж.б.

Жогорудагыдай методологиялык булактарга таяныч кылуу аркылуу алдыга койгон максат-милдетти аткаруу жана аларды илимий жактан далилдөө үчүн төмөндөгүдөй методдорду пайдаландык:

Теориялык: философия, эстетика, адабият таануу, психология, педагогика жана адабиятты окутуу методикасы илимдеринин концепцияларына теориялык жактан баа берүү, колдонуу.

Социологиялык- педагогикалык: сочинение, изложение, эссе сыяктуу окуучулардын чыгармаларын талдоо, оозеки жоопторун карап, иштеп чыгуу, мугалимдердин сабактарын үйрөнүү; мугалимдерге жана окуучуларга анкета таратып, алардын жыйынтыгын алуу, аңгемелешүү; программаларды, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду үйрөнүү, педагогикалык экспериментти уюштуруу жана өткөрүү.

Изилдөөнүн этаптары. Биз тандаган тема боюнча изилдөө 1985- 2005-жылдарда үч этапта жүргүзүлүп, эксперименттик база катары Жалалабат областынын Ноокен районундагы №18-М. Момуналиев атындагы орто

мектеби (мугалими Ч.Алиева), №32-«Жеңиш» орто мектеби (мугалими Э.Каипов), №26-«Достук» орто мектеби (мугалими Р.Досматова), №20-Матмуса орто мектеби (мугалими А.Толубаев), №24-О.Каипов орто мектеби (Ж.Эшиев), №33-«Курама» орто мектеби (мугалими Т.Туялиев), Сузак районундагы «Таштак» мектеп-гимназиясы (мугалими Ж.Авазов), Алабука районундагы 1-Май орто мектеби (мугалими А.Шарипбаев), Жалалабат шаарындагы №4-мектеп-гимназия (мугалими Г.Мамытова), Ош областынын Өзгөн районундагы №42-«Эркинтоо» орто мектеби (мугалими К.Болотбеков) тандалып алынды Жана атайын максатта илимий-практикалык сынактан өткөрүлдү. Биринчи этап /1985-1994/ Жалалабат областынын Ноокен районунун Матмуса атындагы орто мектебинде мугалим, директордун окуу-тарбиялык иштер боюнча орунбасары кызматтарында иштөө менен көркөм адабий чыгармаларды талдоо, кабыл алуу, аларды окуучуларга жеткирүү боюнча жалпы абал үйрөнүлдү, мугалимдердин жүздөгөн сабактарына катышып, алардын тажрыйбалары жыйынтыкталды, окуучулардын адабий билиминин жалпы мониторинги түзүлдү, тема аныкталды, ага алгачкы, али илимий сынактан өтпөгөн маалыматтар топтоло баштады. №24- О.Каипов атындагы орто мектебинде атайын максаттуу түрдө илимий изилдөө жүргүзүлүп, теманын ички маселелерине тереңдеп кирүү аркылуу эксперименттер үчүн суроо-тапшырмалар таратылды, алардын эң алгачкы натыйжалары талдоодон өткөрүлдү. Бул мезгилде тема боюнча жалпы проблемалардын объективдүү Жана субъективдүү себептери үйрөнүлдү. Үчүнчү этапта /1999-2005/ Мурда кабыл алынган теориялык ой корутундулардын тууралыгына акыр аягына чейин ынануу үчүн эксперименттик иштерибизди кайрадан бир жолу текшерүүдөн өткөрдүк, айрым күдүктөнгөн учурларды тактадык, соңку жаңылыктарды коштук, жалпы жыйынтык чыгардык.

Диссертацияда коргоо үчүн төмөндөгүдөй негизги жоболор коюлат: V-VII класстарда поэмаларды окуп үйрөнүүнүн өзгөчөлүктөрү жана жалпылыктары, тарыхый логикасы, учурдагы абалы, проблемалары; ортоңку класстарда поэмаларды окуучуларга жеткирүүнүн натыйжалуу ыкмалары жана жолдору; поэмаларды мектепте талдоонун: адабий-филологиялык, педагогикалык-психологиялык негиздери; талдоого алынган чыгармаларды окутууда системалуулукка келүүнүн шарттары жана натыйжалары; бул проблеманы мындан ары өркүндөтүүнүн жолдору.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо: Тема боюнча ЖамУнун студенттерине, мектеп мугалимдерине окуган лекцияларда, практикалык-семинардык сабактарда; окуу жайдын ар кандай деңгээлдеги кеңешмелеринде, окумуштуулар кеңешинин, редакциялык кеңештин талкууларында, ички жана тышкы рецензияларда; Жалалабат облусунун окуучулары үчүн олимпиаданын катышуучуларына ылайыкталган суроо-тапшырмаларды, тестин суроолорун түзүүдө; тема боюнча жазылган илимий макалаларда; мугалимдик жана окутуучулук ишмердүүлүгүбүздө биздин практикалык тастыктоолордун, илимий концепциялардын, теориялык пикирлердин тууралыгы жана таяныч методологиябыздын ишенимдүүлүгү аныкталды.

Диссертациялык иштин негизги курамы киришүүдөн, эки главадан жана алардан келип чыккан ой-корутундулардан, библиографиядан турат.

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө, иликтөөгө алынган теманын актуалдуулугу, проблемалуулугу, изилдениш тарыхы, учурдагы абалы, максаты, объектиси, предмети, милдети, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, методологиялык негизи, методдору, эксперименттик тажрыйбанын этаптары, негизги жоболору берилет.

1-глава «Адабияттык окуу курсунда кыргыз поэмаларын окутуунун тарыхы жана жалпы өзгөчөлүктөрү» деп аталып, мында поэмалардын окуу программаларынан, окуу китептеринен орун алышынын тарыхы, бүгүнкү абалы, бул жанрдагы чыгармаларды окутуунун жалпы өзгөчөлүктөрү илимий анализге алынат жана сөркүндөтүүнүн жолдору көрсөтүлөт.

2-глава «V-VII класстарда поэмаларды окутуунун негиздери» деп аталып, ар түрдүү тематикадагы поэмаларды окутуунун теориясы жана методикасы иштелип чыккан. Ушул эле главада педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жыйынтыгы көрсөтүлөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертацияда адабияттык окуу сабактарында кыргыз поэмаларын окутуунун тарыхы жана жалпы өзгөчөлүктөрү каралат. Жанрдык бөтөнчөлүктөрүнө карап поэмаларды окутуунун мүмкүнчүлүктөрү адабият сабагында эске алынбаса анын идеялык-эстетикалык баалуулуктары окуучуларга толук жетпей калат.

Биринчи өзгөчөлүк, поэма дегенде окуучулардын көпчүлүгү, мугалимдер да аны ыр түрүндөгү чыгарма катары түшүнүп, лирика деп кабыл алат. Бул - туура эмес көз караш. Анткени поэмаларда эпикалуулук, драмалуулук да болот. Поэмалар жалаң гана лиризмден турбайт. Демек поэмаларды үйрөтүүдө адабий тегине жана түрүнө карап, лирикалыкпы, эпикалыкпы, драмалыкпы, мына ушул жагын эске алуу зарыл. Ар бир жаңы поэма өтүлөрдө анын тегин жана түрүн аныктап алган оң. Мисалы, А.Осмоновдун "Жеңишбек", М.Абылкасымованын "Эстелик сүйлөйт" поэмасын үйрөтүүдө лирикалык поэма, Т.Үмөталиевдин "Кубат", А.Осмоновдун "Толубай сынчы" поэмасын окутуунун алдында эпикалык поэма тууралуу түшүнүк берилет. Окуучулар менен иштөөдө дагы бир орчундуу маселеге көңүл буруу зарыл. Поэмалардын, айталык, лирикалык, же эпикалык тектеринде да башка формалык белгилердин аралашып келе бериши мүнөздүү. Мисалы, кыргыз адабиятында лиро-эпикалык поэмалар кеңири учурайт.

Экинчи бир өзгөчөлүк, ортоңку класстарда окуп-үйрөнүлүүчү чыгармалардын ичинде фольклордук, төкмөлүк жана профессионалдык адабияттын өкүлдөрү чыгарган, же автор болгон поэмалардын орун алгандыгы. Демек, мындай материалдарды талдоо процессинде элдик оозеки чыгармаларды да, акындар поэзиясын да, жазма адабияттын да окуп үйрөнүүнүн ыкмалары аркылуу спецификалуу мамиле кылганыбыз оң. Үчүнчү өзгөчөлүк, поэмалар ыр формасында, б.а. поэтикалык формада болот. Мына ошого карап аны ырды окутуунун усулдары менен талдаган эп. Ыр түзүлүшүн талдоо, анын ичинен ыргак, уйкаш, куплеттерин анализдөө, анын поэтикалык каражаттарын бөлүп көрсөтүү сабак процессинде өзгөчө чоң мааниге ээ. Төртүнчү өзгөчөлүк, мектеп программасындагы сунуш кылынган поэмалар окуу китептерине дээрлик үзүндү түрүндө берилет. Бул дагы окуучулар үчүн чыгарманы бүкүлү (целостное) кабыл алууга кыйынчылык жаратат. Ошондуктан окуучулук кабыл алууну толуктугун камсыз кылуунун мүмкүндүктөрүн издөө зарыл. Бешинчи өзгөчөлүк, мектеп окуучуларынын көпчүлүгү башталгыч класстардан чакан гана 4-5 куплеттен турган лирикалык формадагы ырлар менен таанышууга көнгөндүктөн, алар V-VII класстарда ири ырларды (поэмаларды) кабыл алууда бир топ оорчулуктарга кез келет. Конкреттештирип айтканда, поэмалардагы сюжет жана композициянын лирикалык ырларга караганда татаалдыгы, ыр түрүндөгү тексттин чубалжып узун болгондугу баланын кабыл алуусун бир топ татаалдатат. Төмөнкү класстарда жомокторду кара сөз түрүндө угуу жана окуп келген ортоңку класстын окуучусу үчүн эми ошондой эле жомокту поэма түрүндө окуп

чыгуу машакаттуу болот. Демек, мугалим поэмаларды окутууда сөйдөкүдөй сөзгөчөлүктү эске алууга тийиш.

Азыркы учурда поэтикалык чыгармаларды окутууда дагы бир проблема бар. Мектеп практикасында сөзүбүз байкагандай жана эксперименттик класстардын натыйжалары көрсөткөндөй, соңку жылдарда окуучулардын ыр түрүндөгү чыгармаларга кызыгуусу кескин басаңдап кеткен. Мунун себептери - фольклордон алыстап калгандыгыбыз; массалык-маалымат каражаттарында поэтикалык чыгармаларды аз жарыялагандык; айыл аралап келген артисттердин репертуарынан ырды көркөм окууну укпагандык; ыр китептеринин дээрлик чыкпай калышы, эскилерин табуунунун кыйындыгы; төкмө акындардын азайгандыгы, болгондорунун да эл аралабагандыгы; массалык маданияттын поэзиядан башка формаларынын балдарга таасиринин сөөтөсү активдешип кетиши ж.б. Ушул көрүнүштөр мектепте поэмаларды окуучулардын кабыл алуусуна бир топ психологиялык тоскоолдуктарды алып келүүдө.

Диссертацияда кыргыз поэмаларын окутуу практикасына тарыхый планда талдоо жүргүзүлөт. Адабият окутула баштагандан эле элдик поэмалар, төкмө акындардын поэма жанрындагы чыгармалары киргизилип, 30-жылдарда бул жанр кеңири окутула баштаган (А.Токомбаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөнбаев, Т.Үмөталиев ж.б.). Согуш бүткөн жылдары окуучулардын адабий билимдеринин калыптанышында А.Осмоновдун поэмаларынын ролу сөзгөчөсү зор болгон. Акын чакан лирикалык поэмалары менен кыргыз адабиятын окутууну бир кадам алдыга жылдырган. Азыркы программада ар түрдүү тематикадагы (эски заман, тарыхый, революциялык, сүйүү, согуш ж.б.), ар түрдүү формадагы, стилдеги (лирикалык, эпикалык, лиро-эпикалык) поэмалар окутулуп жатат. Бирок, кыргыз поэмаларын окуу программасына киргизүүдөсү бир топ жылыштар болгону менен айрым бир мыкты поэмаларды, айталык, С.Эралиевдин "Ак Мөөр", "Жаңыл Мырзанын керээзи", "Жылдыздарга саякат", Т.Байзаковдун "Паризат", С.Жусуевдин "Курманжан датка", Ж.Абдыкалыковдун "Ак толкундар", О.Султановдун "Сен жөнүндө поэма" деген чыгармалары окулбай келет. Ошондой эле, А.Рыскулов, Э.Эрматов, Т.Муканов, С.Акматбекова сөндүү акындардын айтылуу поэмаларын окутуунун адабий-педагогикалык мүмкүндүктөрүн издөө актуалдуу маселелерден болуп эсептелет.

V-VII класстардын окуу китептеринде кыргыз поэмаларынын берилиши жана аны сөркүндөтүүнүн жолдоруна диссертацияда талдоо жүргүзүлөт. Бул багыттагы абалды сөркүндөтүү үчүн окуу программаларын жана китептерин түзүүчүлөргөсү төмөнкүдөй сунуштарды киргизебиз: поэмалар мүмкүн болсо окуулук-хрестоматияларга толук киргизилсе; сөөтөсү көлөмдүү поэмалар, эгер бүтүн бойдон берүүгөсү мүмкүн болбосо, анда адаптациялоодо чыгарманын сөзөктүү окуясы, башкы каармандардын ортосундагы конфликтерди, идеялык жүктү көтөргөн мазмундарды сөөтөсү билгичтик менен тандап алуу ишке ашырылса; поэманын окуулук-хрестоматияда берилбеген учурларынын кыска мазмуну карасөз түрүндөсү жазылса; методикалык аппараттарды уюштурууда ар бир поэманын тектик, түрдүк, жанрдык сөзгөчөлүктөрүнөсү

ылайык суроо-тапшырмалар ж.б. кылдаттык менен иштелсе; ар бир поэманын жазылыш тарыхы, конкреттүү акындын чыгармачылыгындагы, жалпы улуттук адабияттагы ошол көркөм материалдын ээлеген орду так көрсөтүлсө; поэма тууралуу адабиятчылардын, сынчылардын пикирлери поэмалардын поэтикалык нарк-насилин ачуу максатында рационалдуу жайгаштырылса; поэмаларды талдоодо алардын ыр курулушуна (ыргак, уйкаштык, куплет ж.б.) жана көркөм сөз каражаттарына олуттуу маани берилсе; поэмаларды тарыхый учур, элдин башынан өткөн тагдыры менен байланыштырууга айрыкча көңүл бурулса.

Диссертацияда V-VII класстарда поэмаларды окутуунун негиздери иштелген уламыштардын негизинде жазылган поэмаларды окутуунун мазмуну жана текстин талдоонун методикасы ар тараптуу изилденген. "Õieoaae ñui÷u" iyyiañui ieoóoó iðioañieiaa ioãaeèi àòòàì °òüi êàoüüãø° iyieyi áieáii iáðñá áoe - êððei ieóó. Êððei ieóónu yuøturuuda ðeieieyãøe ðaeàioðð êske aлынат: eáiaae ñyeeñeñ ðae iøiáie yi iáíá ieóó; ðaeñððe ieóo æaðeáiaa ouíuò aaeèeãðei ñeòoi аркылуу ieóó; ÷uãadíaããu eãadíaiaãðu iaeøeáiaãðu ieóãiaa °øç yiy iáíá yiañ, iøie eèeèãðaei yiy таап ieóó; ñøãøðäy ðae, aáia aeouí ieóó; ðaeñððe ieóãiaa ieóyã eãðòà yiañ ыргактын aeèeðòðãã, aeüduíããðãã ðã ieóó; eeanñòããu aãðãue ieóó÷øeãðãã oãoeãoaae eueüi, øeøeøeðoó y iáíá ieóó; ðaeñððe ieóãiaa ÷uãadíaããu ieóyíu êøç aeãuãã элестетип ieóó; eãadíaiaãðu °øny-ðyñy, eèeèi-eã÷ãñei образдуу ачып ieóó æ.á.

Iuia øøeãðu iããðu aeð oããeðà àðeãðoó ðaeããu æã aeðuíããðuia °øçã÷ø° eønye áoðoó iáíá ieóoó ðaiøüðiaeãðu aãðeãð. Êððei ieóoãá ouøeãðu ñããeðà ÷uãadíaíu ðãðãñ °øçãøøðyðy y÷y "Õieoaae ñui÷u" iyyiañuiñrãðeì текстине жакындатып aeðoó ыкмасы ÷íñ iããieãã yú. Áiui ðeieieyãøe бөлүкчөлөрү натыйжалуу yeáieãe aeçaei eçeèãøeøðãø° aiueðaeãu: çeðoóo áoe ueiaãã aeð ieóó÷o iyyiañui ñrãðeieie eãeñue aeð eøøktyy øeüyãyi áyð ieóó÷øeãðãã aeouí aãðãð, aeouieããe eãðeãí æãðei yeèi÷e, y÷y÷y ieóó÷øeãð øeãì ðieøeðai iððãð. Õieøeðii ðãðieieãeñuíaãã aãoíðãøe ñrããð aãeãì ñãeðãeãðãã, ieóó÷o °øçy÷ø° iðãeieãøø æãñu окуя eieøoãã aeññuç áieio. Øøoiaae yeã ueia, aeðie ñrãðeã ieóó÷øeãð æãñu окуя eieøo ueiañu ðã aeð ðii eueüeøoó. Мында aeðuí yieçiaãid ðaiðaeüð °øçãøðy, æãñueãíui eãðeøe ðã iyieyi. Ñrãððe øeãioüi æãçoó ueiañu: мисалы, "Õieoaae ñui÷u" iyyiañu áyðeøieaei eèeèi aãeãð ae eãadíaiaãðu eèeèiee ðããüðeãðu ieañi ÷uãadüi æãçãð. Ñrãððe áyãyeü eüãø° aeüi eãeüü ueiañu: müiaã ieóó÷øeãð Àçeç ðai iáíá Õieoaae ñui÷u ieóyñui азыркы учурга aeüi eãeãð, aaeüðeü æñie aãeãíui азыркы eøðy-aeèãiaãðe iáíá ðieøeðãeãð. Àçüðeü eãadíaiaãð iáíá aaeüðeü eãadíaiaãð aðãeãøð, æueüu ðaiãñ, aãeèe iãøeia ðaiãñ аркылуу, айтор, ñui÷u-ñãyeãð áøлөк °øieðeü eèeøge ассоциацияланат. Áãøeã ÷uãadíaeãðu ñrãðoãðe iðãeãøøüðoó ðãðieieãeñu: müiaã ieóó÷øeãð "Õieoaae ñui÷u" iyyiañuia ioðãã ieóãã, æã ioããeèieie àðaeüi ðaiøüðiañu iáíá ñoíoø eueüiaã ÷uãadíaeãðu ñrãðeie, aeðuí eãadíaiaãðu eieøi ÷uããð. Ieñãeü, Á.Õieieãããeie "Æãðeie iáíá ñueüð÷u" æñiãoioi ñrãðeie aðãeãøøüðoó ðaiøüðiañu aãðeèeøe iyieyi æ.á.

Биздин илимий иштин жиеулюгы боюнча, Á.Îñiiããøi "Õieoaae ñui÷u" iyyiañu ieóó÷øeãðã ðeieieyãøe æeðeãðu iáíá ðããeñð yøüãø° ðeèeø: yeãeè

ааеёаіуøòóò êðàéòàаіóó ñàуêàòòàðúіà àеùі ÷ùãóó (êøøðуêуø ààøòàеãаі Ñіеóеóèòóі Àñùеãàø àеéùіà, Аіііаіăу, Бишкектеги эстелик ордуна ж.б.).

Булардан соң Молдо Кылычтын поэмаларын ("Буудайык", "Чүй баяны") окутуудагы ыкмалар жана жолдор, согуш темасындагы поэмаларды (Т.Үмөталиев "Кубат", М.Абылкасымова "Эстелик сүйлөйт") үйрөтүүнүн адабий-турмуштук, психологиялык-педагогикалык негиздери айтылып, адабияттык окуу сабактарында жогорудагы чыгармаларды окутуу боюнча топтолгон тажрыйбалар жана жаңы ыкмалар жалпылаштырылат.

Сомосунан аеùі êàðããàіàà, áóе áеөуіäеãу ÷ùãàðіäеãð êùðãùç уеëіеі æуç уеүү æùеãàе іãçäеëеіããäе òàðúòùе іêóуêàðãù è÷еіã êàìòùеò, Аіãà іããеçеіãаі у÷ òðããããеуеóó іêóу – 19-êùеùіãùі іðòі ÷ãіеіãаі ііі іðòñ іòіð÷óеãðúіúі êùðãùçããããù àðãñùіà êãëã àãøààøù, 1916-æùеãããù òеòòòòе-áíøòíããê êùеіùеù æãіã 1941-45-æùеãããããù Óеóó Àòà іãêãіãèè ñіãøø êеéãëу °өçøê êàòàðú êàðãããù. Óеòòóó іðòãññеіãã іøíі у÷уі уе òàðúòùі à÷ùі àãðуу, андагы еіñãаі іãðãçùі êøðñøðуу àãøêù іèëããò болду. Áóе ÷ùããðіäеããù іêóòóòãã òãããèèдин көркөм материалдар менен òàðúòùе уіããèòãðдин ортосундагы гармониясын табуусу – сабактын майнаптуу болуусунун шарты.

Маêòãаі іðãèòèèãñùіãããù уң àеð ііð іðіãëãаі - іóããèèіããðãеі àãããèе ÷ùããðіããã òãêñòтик òãëãñі æуðãуçууãø° àí÷ãеùе іããіе àãðãããããіãëè. Àеããòòã, іóíóí àð êãіããè ñãããіòãðè àãð, àеðіê іøіеіðãóі è÷еіãаі уң àãøêù ñããããè - іóããèèіããðãеі òãêñòти òãëãñі æуðãуçуу èøіãðãуçуãуï æãèøù °өçãøøððãèãèããуã. Андыктан биз æіãñòòãããù áеөуіãø° àеð êàòãð ÷ùããðіäеããù іêóòóó ó÷òðóíãã òãêñòèè кандай òãëãñіíóі æããããèèããùі êøðñøðуі àãðãèè. Àèç àеãðãù àð àеð іóããèèіãã òãñòóèãããèãùç. Бирок, көркөм текстти талдоо ыкмасын канчалык объективдүү тандалып алынса, анда үйрөтүү жараяны ошончолук майнаптуу өөтүп, коюлган адабий-методикалык маселе толугу менен чечилет. Демек, текстти талдоонун ыкмаларын туура тандоо өөзөктүү проблемалардын бири десек болот. Áóе áеөуі іðãèòèèãèùê èøòãðãã °өçãø÷ø° àãñùі æãñãèãããіããùù іãіãаі, àð àеð ÷ùããðіãаіù іêóòóó ó÷òðóíãããù êñíèðãòòуу æããããèèããù êøðñøðуі àãðããіãèèè аркылуу іòðãããù áеөуіãèðãèі °өçãø÷øèèèò.

Эмгекте педагогикалык эксперименттерди уюштуруу жана анын жыйынтыктары көрсөтүлдү. Àèçãеі èèèèèè æãèùèèèèèðòãóçãã іãèòãíòãðãã уюштурулган уèññãðèіãíòтик жумуштар пайдубал болду. Эксперимент боюнча Ноокен районунан 240, Алабука районунан 186, СӨзгөн районунан 140, Жалалабат шаарынан 250, Сузак районунан 120 окуучу менен иш жүргүзүлдү. Мында поэмаларга өз алдынча анализ берүү ишмердүүлүгүнө басым жасалып, негизги критерий катары окуучулардын поэманын сюжетин (эпикалык поэмаларда), идеясын, темасын канчалык түшүнгөндүгү, каармандарга талдоо бере алышы, акындардын лексикалык сөз байлыктарын өздөштүрө алуусу, жалпы чыгарма боюнча жеке көз карашын билдириши, адабий-теориялык талдоо жүргүзүүсү эске алынды. Бул боюнча окуучулар жалпысынан төрт деңгээлге ажыратылды.

Таблица 1

Кыргыз поэмаларынын идеялык-эстетикалык салмагын окуучулардын кабыл алуу деңгээли

Мектептер		Деңгээлдер			
Топтор		биринчи	экинчи	үчүнчү	төртүнчү
Ноокен району (240 окуучу)	I конт. II эксп.	28%	26% 54%	28% 16%	46% 2%
Алабука району (240 окуучу)	I конт. II эксп.	4% 26%	26% 37%	36% 28%	34% 9%
Өзгөн району (140 окуучу)	I конт. II эксп.	6% 23%	31% 47%	24% 21%	39% 9%
Жалалабат шары (250 окуучу)	I конт. II эксп.	8% 25%	33% 46%	38% 25%	21% 4%
Сузак району (120 окуучу)	I конт. II эксп.	- 21%	27% 50%	33% 30%	40% 9%

Жыйынтыгында Ноокен районунда контролдук топтордо I деңгээл боюнча көрсөткүч нөлгө барабар болсо, эксперименталдык топтордо бул көрсөткүч 28%ти түздү, II деңгээл боюнча катыш 26% - 54%, III деңгээл боюнча 28%-16%, IV деүгээлде 46%-2% болуп отурду. Ушуга жакын көрсөткүчтөр башка региондордон да байкалды.

Жогорудагылардан улам өзгөчө белгилеп көрсөтө турган нерсе биз сунуш кылган методика менен окутуу сабактын натыйжалуулугун орточо 17-24%га жогорулатууга мүмкүнчүлүк ачты. Демек, ыктуу табылган ыкмалар окуучулардын адабий-эстетикалык түшүнүгүн, таалим-тарбиясын жогорулатууда чоң мааниге ээ. Мисалы, көп жылдарга созулган тажрыйбада "Толубай сынчы" поэмасын контролдук топтордо окуп үйрөнгөнгө чейин 210 окуучунун 26сы гана өз деңгээлинде кабыл алса, окуп үйрүнүлгөндөн кийин бул көрсөткүч ал топто 67 окуучуга жетти. Ал эми ушул эле чыгарманы 230 окуучу катышкан эксперименттик топтордо окуп-үйрөнгөнгө чейин 47 окуучу өз деңгээлинде кабыл алса, биздин методикалык сунуштар аркылуу атайын максатта окутуудан өткөндөн кийин чыгарманын негизги баалуулугун 230 окуучудан 164 окуучу жогорку деүгээлде кармай алды. Окуучулардын оозеки жана жазуу жоопторун талдоо, дилбаяндарын текшерүү, поэмалардан жаттаган жерлерин айттыруу ыкмалары менен да эксперименттин майнаптуулугун аныктадык.

2-таблица

Окуп үйрөнгөндөн кийинки деңгээл

II конт		II конт		I эксп		I контр.		топтор
154		116		230		210		Окуучулар саны
Ү йрөн өгөн -дөн кийи н	Ү йрө нгө нгө чей ин	Ү йрө нөг өн- дөн кий ин	Үй рөн гөн гө чей ин	Үйрө нөгө н- дөн кийи н	Үйрө нгөн гө чейи н	Ү йрө нөг өн- дөн кий ин	Ү йрө нгө нгө чей ин	Окуп үйрөнүү мезгили
111	26	48	14	164	47	67	26	«Толубай сынчы»
96	31	45	16	170	52	74	31	«Чептен эрдин күчү бек»
87	28	51	12	16	61	65	22	«Эненин жүрөгү»
88	25	39	6	17	49	69	25	«Кайран Эл»
76	18	40	8	14	56	74	27	«Какшаалдан кат»
82	19	28	2	18	24	56	-	«Буудайык»
87	24	41	10	18	39	81	16	«Чүй баяны»
91	22	52	18	16	44	92	37	«Кубат»
77	17	47	19	15	41	79	8	«Эстелик сүйлөйт»

Жыйынтыктап айтканда, диссертацияда иштелип чыккан методика адабиятты окутууда натыйжалуу жана ортоңку класстар үчүн ылайыктуу экендигин педагогикалык эксперименттер айкындады.

Жалпы жыйынтыктар жана сунуштар:

1.1. Ёũđũç äääæyõõî îëõõõ õãđũõîãã îŷîãëãđ ãđ äæũì °õçã÷-õ° îđõîãã áîëõî êãëãá. Áëđîê чыгармаларды окуу программасына киргизүүдөс ëãîîîãëyëũê-õãîõüê êõç êãðãõðãðãã ыëãëũê баалоо алдыңкы планда туруп келгендиктен äëãð õëàì °õçãõđŷî, олутту кыймыл-аракетте болуп турган. Ёũđũç äääæyõõî îëõõõ õãđũõîãã õõðõõõõ îđõî ŷyëãî êãëã æãðëãî îŷîãëãđ äyýðëëê áîëãîî ŷîãñ. Íõîõî °õçy äëãðãũ îëõõõõãã ñëñõãîãëõõõõõõõõõ ñãëõãëũõüã õãðñ õããñëðëî ðëëãëçããî.

1.2. Äääæyõõõk îëõõ курсунда ёũđũç îŷîãëãđü êëëõîŷî° êãðãë кээде õîëõê äãðëëñã, êõî÷-ŷëyê õ÷õðãã ŷçŷîãyëõðy äãîã ñõõõõ êũëũîããî. Íõîãõõõõã îëõõ êëðãîðãðëã îŷîãëãðããî ŷçŷîãyëõðãy äãðyãã° äæũì yëã üëãëũëõõõ áëyîãõð õãîããëã äãðããããî, îŷîë yëã êãçãã õãññõðãðãë äããîãõõëyëîîõî îðëõõëõðãðë äã ŷñêã äëũîããããî õ÷õðëãð êãçããõëãî.

1.3. Ёũđũç îŷîãëãđü îëõõõõãã, талдоодо äëãðãũî ðãëðëë, õyðëyê, æãîðãũê, õãîãõëãëũê жана автордун индивидуалдуу °õçã÷-õëŷãŷî ŷñêã äëõõ îãðîãëñðëë

aa, ioaaeeiaei aa aedei+e eacaeoaae ieeaaoe экендигин белгиледик. Iiiaoeoi aec aoe ianpaeadae ieo idiaiaiaadui, ieo eedaiadaei, ieooodo idiaieanui oycy+yeod xai iaedoi ioaaeeiaade жетекчиликке aeoio кажет aai ynaioaeac.

2.1. Iyiaeadau ieooodaa салттуу onoeaad xai ioaaeeiaei aed xaeoodo ueiaeadu acudeu ieo+oio eiaaodoiuuae калды. Ошондуктан naaeoda o+odaaa ayeiuey pdaiaadodaau eioadaeoeayy oadiieiaeyeadu eieaiiooa adaeao eueoo o+odaai aaueu daeaa ueiaieaei eeeiee yepiaadeiaiotик xaeoi aeeseaaee.

2.2. Eudauc yeiei ooeoi dauduue o+odadua eadeduai iyiaead aaaaeyouiaua ooo eei ueiaieaei aaeeeo^o аркылуу aeadui ieo idiaiaiaanui idoi aeuuui iaepaodea ueaeueooo aai ynaioaeac. Boe +uaadiaeadu ieooodaa предмет аралык (daudu, тил ж.б.) baeeaiuoda yipotyynun мазмундарын жана ыкмаларын колдонуунун актуалдуулугун aaeeeaee.

2.3. Iyiaeadau ieoaa eodeoi ieo, daepode eiaiaoddeeeo, nepaedyi iaieeadei eapneaeue xaeoi daean, poeepodealyk эксперимент, eedeaeue xai yieaeue iaacaaadaa iaeeec aady, eadialiaaduu acudeu o+od iaia naeuouudoo, daepodei aeelaiunui ieo+oeadu daeao-daduuea +aeudoo, ud ocyeyoeddy yipeny, +uaadiaui iaeeceiaa podo daodoo натыйжалуу ueiaead ueiaieaei aeoodo iaia, iua iwieidao ad aed ioaaeei oç naaaauiia +uaadia+uee iaia odeyiaoddy eadee çadue aai ynaioaeac.

2.4. Acudeu aaaaeyouue ieo naaaauiia ieoodeoi xadeai iyiaeadui aed oiao ycyia odyia^o aia addeeaiaieeoi, aiui daepode iaia oç aeai+ daaiuoodaa xadeoyy y+yi ieo+oio +uaadiaaa aeai euuaoono ieiioo aaaaeyo ioaaeeieiee aaueu ieeaaodaeiee aed aai ynaioaeac.

2.5. Eudauc iyiaeadui ieooodaa aaaaeyo oaiueynui ad daadidoo iaeeuiaodadaa oayioo, aeaaayiaadui ad eiaiae odyeddy idaeoeaei naaeouui iaouexaeoodeoi eodeoyy^o xadaai adadaeia uiiaue.

3. Eudauc iyiaeadui ieooodo aip+ a idoinky eepnaadaui aaue xaeiueaiio iaia aec aoe aaauodaaу келечекте adadueoo+o aed oii eoaadae eodnooyy ieeaaodei aeau. Aead:

aoe eepnaadaa ieo idiaiaiaadui, ieo eedaiadaei oycy+yeod aecae eceeo eodnooyeai eai+eeaeoadae, noiooadaau ynea aeao aai ieeieac;

eudauc iyiaeadui eoi+yeay oieoe odyao^o idaa +ueai xai aeadui aeduiadui acud iaedoi eedaiiaiaadui daao eueui aieoi eaau, iwieaeoi aeadu oipioodoi, aaaiodaeyei, iaedoi ieo+oeadu y+yi iyiaeadui daeui dpanoiaodey xueiaau oycyiy çadue aai aaeeaeac;

iyiaeadu daeui aaaaeyo daioo aiaedeieia daeaaaai xai aaaaee nu aaauouiaau анализдеген материалдарды топтоп, xueiae tyryndoe +uaadoo ea+eodeeaeen ieeaaodad ueiaieaei eodnoo^o eadaac;

iyiaeadu ieooodo aip+ a eeeiee-iaoiieaeue xueieeod, onoeae eieaiieid, ioaaeeiaadee eo daedueaaadui xaeiueaaaai yiaaeo^o ooo eadae aai ynaioaeac.

4. Aec aoe yiaaeaeaca idoinky eepnaadaa iyiaeadu ieooodo ianpaeanua oieoieaoe xai aiui актуалдуу ianpaeanua aia eceeo^o aeau. Boe idiaiaiaiu eada oadanaooy y+yi, iyiaeadu xiaidoe eepnaadaa ieooodoio eeeiee-iaoiieaeue iaeecaadei eodai +uaoo, ad aed oaiadeeaaaau iyiaeadu, xa xae aed iyiaiu ieooodo idiaiaianui eeeiee xaeoi eceeo^o ieooodaaa ieo+oeadui aeelaiuodoo da+ei

°өп̄оүд̄үү, òàēñòти òàēāīī, îéóó÷óēàðāūī āāāāēé-òāīðèyēūē òyöyīyēðøðyī òāðāñāāðип îéóóóó àðèūēóó āāēāðāū āāāī-àðēāēòūē, ýñòàðèēāēūē, āóīāīēñòðèē æāēòāī òàðāēyēīī маселелери келечектеги āāēñòāð òàðāāūīāī èøēā àøàð āāāāī îéāīáóç.

5. Эмгектин êīðyóóíāóēāдын îāèòāī íóāāēèīāāðè °өç îðāèðèēāñūīāā êīēāīíóó îāīāī āāā àéðūī òyçøðyūēøð, āāāū āēūī÷à-êīøóí÷āēāð èèðāēçāри шексиз. Иш окутуу процессинин мазмунун жана формасын еөркүндөтүүгө көмөктөшөт.

Изилдөөнүн негизги мазмуну төмөнкүдөй эмгектерде чагылдырылды:

1. Мектепте адабияттык окуу курсунда поэмаларды окутуу (V-VII класстар). Окуу-усулдук колдонмо. – Жалалабат, 2003. - 94 б.

2. Бүгүн кыргыз адабиятын кантип окутуу керек? (А.Токурова менен авторлош). Окуу-усулдук колдонмо. – Жалалабат, 2003. – 62 б.

3. “Толубай сынчы” жана “Чептен эрдин күчү бек” поэмаларын окутуу./ Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин жарчысы. К.Тыныстановдун 100 жылдыгына арналат. Серия 1. 3-4-чыгарылышы.– Бишкек. - 2002. – 270-273-б.

4. А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасын окутуу.-/ Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин жарчысы. К.Тыныстановдун 100 жылдыгына арналат. Серия 1. 3-4-чыгарылышы.– Бишкек. - 2002. – 287-290-б.

5. Т.Үмөталиевдин “Кубат” поэмасын окутуу./ Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин жарчысы. К.Тыныстановдун 100 жылдыгына арналат. – Бишкек. - 2002. – 294-296-б.

Адабияттык окуу курсунда поэмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери.// Эл агартуу. – 2002, №3-4. – 77-80-б.

Поэмалардын көркөм сөз каражаттарын, ыр курулушун 5-7-класстарды үйрөтүү./ Жалалабат мамлекеттик университетинин жарчысы. Гуманитардык жана коомдук илимдер. 2002, №3. – 62-66-б.

М.Абылкасымованын “Эстелик сүйлөйт” поэмасын окутуу / К.К.Сартбаев – окумуштуу жана педагог. – Бишкек. - КМУУ. – 2002. – 320-328-б.

Молдо Кылычтын “Чүй баяны” поэмасын окутуу / К.К.Сартбаев - окумуштуу жана педагог . – Бишкек. - 2002. - 325-328-б.

Поэмалардагы турмуш чындыгынын чагылдырылышы. // Эл агартуу, 2003, №1-2. – 8-16-б.

11. Элдик поэмалардагы элдик педагогика сабактары. / Б.Алымов – Бишкек. - КУУ, 2003. – 152-156-б.

12. “Кубат” жана “Эстелик сүйлөйт” поэмаларынын сюжеттик мотивдерин, сөзгөчөлүгүн үйрөтүү./ Б.Алымов. – Бишкек. - КУУ, – 2003. – 156-160-б.

Молдо Кылычтын адабий чыгармалары көркөм адабий сында./ Индия и Кыргызстан: Взаимодействие Цивилизаций. Материалы международной конференции. ОшМУнун жарчысы. - 2003. – 196-198-б.

Ж.Садыковдун “Эненин жүрөгү” чыгармасын окутуу усулдары./ Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин жарчысы. Мамлекеттик тилдин 15

жылдыгына карата. Гуманитардык илимдер. Серия 1, чыгар. 4.– 2004. – 170-174-б.

М.Абылкасымованын “Эстелик сүйлөйт” поэмасын окутуунун ыкмалары / Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин жарчысы. Мамлекеттик тилдин 15 жылдыгына карата. Гуманитардык илимдер. Серия 1, чыгар. 4.– 2004. – 167-167-б.

16. Адабият сабагында студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү (А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасынын мисалында). / Жалалабат мамлекеттик университетинин жарчысы. Гуманитардык жана коомдук илимдер. 2004, №1. – 52-56-б.

Ж.А.Эшиевдин 13.00.02 – окутуунун теориясы жана методикасы (адабият) адистиги боюнча “Мектептерде поэмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери (V-VII класстардын мисалында)” аттуу диссертациялык ишине

р е з ю м е

Түйүндү сөздөр: адабияттын тектери, түрлөрү, жанрлары; жанрлар боюнча окутуунун спецификасы; поэмалардын тематикасы; поэмалардагы сюжет; мазмун жана форма бирдиги; көркөм табит; окутуу технологиялары; интерактивдүү методдор; адабий-көркөм чыгармачылык; адабий билим берүүдөгү салттуулук жана жаңычылык; окурмандык кызыгуу; автор жана каарман; образдар топтому; образдуулук.

Изилдөөнүн объектиси: Адабият сабагында поэмаларды окутуу процесси.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз мектептеринде поэма жанрындагы чыгармаларды окутуунун системасын илимий-методикалык жактан негиздөө, аларды натыйжалуу жолдорун жана ыкмаларын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдети: V-VII класстарда поэмаларды окутуунун тарыхын, учурдагы абалын жана келечек багыттарын аныктоо; тема боюнча философия, эстетика, адабият таануу, лингвистика, методика багытындагы изилдөөлөрдү талдоо жана аларды илимий иште колдонуу; проблема боюнча мектеп практикасында учураган кемчилдиктердин себептерин үйрөнүү аркылуу аларды жоюунун амалдарын табуу; адабияттык окуу сабагында поэмаларды окутуунун натыйжалуу мазмундарын, ыңгайлуу методдорун, ыкмаларын жана системасын сунуш этүү; айтылган ой корутундуларды аныктоо үчүн илимий-педагогикалык эксперименттерди жүргүзүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн методдору: теориялык эмгектерге анализ жүргүзүү; мугалимдердин сабактарына талдоо берүү; окуучулардын жазуу жумуштарын, оозеки жоопторун анализдөө; окуучуларга, анкета таратуу, педагогикалык экспериментти уюштуруу жана өткөрүү.

Алынган илимий натыйжалар жана алардын жауылыгы: Диссертацияда эң алгачкы жолу V-VII класстарда поэма жанрындагы чыгармалардын окуу

программаларындагы жана окуу китептериндеги орун алыш тарыхы иликтееге алынат; биринчи жолу адабияттык окуу курсунда поэмаларды окутуунун илимий негиздери системага салынып, илимий-методикалык жактан иштелет; поэма жанрындагы чыгармаларды мектепте үйрөтүүнүн проблемалары жана жалпы эле спецификалары көрсөтүлөт; мугалимге сабак процессинде колдонуу үчүн айрым чыгармаларга адабий талдоо берилет; конкреттүү поэмаларды окутуу боюнча алдыкы тажрыйбалар жыйынтыкталат.

Пайдалануу үчүн сунуштар: Биз сунуш кылган пикирлер адабият боюнча окуу программаларын, окуу китептерин тизгичилерге, методикалык иштелмелерди жазуучу авторлорго карата айтылган ойлор болуп, аны кыргыз адабияты мугалимдери практикалык иштеринде пайдаланышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

Ключевые термины: литературные тексты, виды, жанры; специфика преподавания по жанровому делению; тематика поэм; сюжеты поэм; единство формы и содержания; художественный вкус; технология обучения; интерактивные методы; литературно-художественное творчество; новое и традиционное в литературном образовании; читательский интерес; автор и герой; образная структура; образность.

Объект исследования : процесс преподавания поэм на уроках литературы.

Цель исследования Разработка научно-методических принципов и определение наиболее результативных путей и способов преподавания произведений, относящихся к жанру поэмы, в кыргызских школах.

Задачи исследования: Изучить историю, современное состояние и перспективные направления преподавания поэм в 5-7 классах кыргызских школ; предложить наиболее результативные методы и способы преподавания поэм на уроках литературы; проведение научно-педагогического эксперимента для обоснования методов и выводов исследования.

Методы исследования: анализ теоретических исследований; анализ уроков учителей литературы; анализ письменных и устных ответов учащихся; анкетирование учащихся, организация и проведение педагогического эксперимента.

Научные результаты исследования и их новизна: в диссертации впервые с точки зрения диахронии исследуется место жанра поэмы в учебных программах и учебных пособиях по литературе для 5-7 классов; впервые произведена научно-методическая разработка и систематизация научных принципов преподавания поэм в школьном курсе литературы; выявлены

ключевые проблемы и специфика преподавания жанра поэмы в кыргызской школе; в качестве методической помощи учителю приведены примеры литературного анализа отдельных произведений; обобщен и проанализирован современный опыт преподавания конкретных поэм.

Сфера применения научных результатов: Результаты и выводы исследования могут быть использованы в практической работе учителей литературы. Они могут быть использованы также при составлении методических разработок, учебных программ и учебных пособий по школьному курсу кыргызской литературы.

RESUME

Key terms: literary texts, kinds, genres; teaching specificity on genre division; poems subject, poems plot, unity of forms and contents; artistic style; learning technology; interactive methods; literal and artistic creative work; new and traditional in literal education; reader's interest; author and hero; graphic structure; figurativeness.

Subject of research: teaching process of poems at literature lesson

Purpose of research: to work out scientific and methodological principles and define the most effective ways and methods of teaching literal works relating to genre poem in Kyrgyz-instructed schools.

Task of research: to study history, current status and prospective direction of teaching poems in the 5-7 forms of Kyrgyz-instructed schools; to offer the most effective ways and methods of teaching poems at literature lessons; to do research and experiments for making research conclusions.

Methods of research: theoretical research analysis; literature class observation; students writing and oral answers analysis; students' questionnaire; arrangement and conduct of experiments.

Research results and their novelty: The role of poems genre in literature involved in curriculum and training aids for 5-7th forms of secondary schools have been researched in the dissertation for the first time on the diachrony level; it is also the very first work which considers scientific and methodological development and systematization of scientific principles of teaching poems included in the school literature courses; key problems and specific ways of teaching poems genre at Kyrgyz schools are identified; along with above mentioned the dissertation considers examples from literal analysis of individual works for teachers as a methodological aid; modern teaching experience of definite poems have been generalized and analyzed in the present work.

Application fields of the scientific results: Results and conclusions of the research can be used in the work of the teachers of Literature. They can also be used for making methodological aids, . curriculum and training aids on Kyrgyz literature.